

Μιχαήλ Σ. Κορδώσης

*Η «Ρώμη» του ινδικού Καυκάσου (Hindokush)
και οι πληθυσμοί της κατά το πρώτο μισό του 8^{ου} αι. μ.Χ.
Η Ελληνική-Βυζαντινή παράδοση*

ΛΕΥΚΗ

Από τα κινεζικά χρονικά γνωρίζουμε ότι το Ρωμαϊκό κράτος των πρώτων χριστιανικών αιώνων λεγόταν Ta-Ch' in. Από το τέλος του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. το κράτος αυτό ονομαζόταν Fu-lin¹, λέξη που προέρχεται από τη From = Rom-Ρώμη. Κινεζικές πηγές του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα, ανεξάρτητα από τα κινεζικά χρονικά, κάνουν λόγο για μια ακόμη Fu-lin (Ρώμη), που όμως δεν ταυτίζεται με το Ρωμαϊκό κράτος αλλά με περιοχή της Κεντρικής Ασίας. Σε άρθρα ή ανακοινώσεις που κάναμε τελευταία εκφράζουμε την άποψη ότι η Fu-lin αυτή –Fromo σε κεντροασιατικές πηγές– πρέπει να ταυτιστεί με την ευρύτερη περιοχή της Kapisa (η αρχαία Καπισηνή, ΒΑ της σημερινής Καμπούλ, με γνωστότερη ελληνική πόλη την Αλεξάνδρεια υπό τον Ινδικό Καύκασο, σημερινό Ινδοκούς, και τις περιοχές της ανατολικότερα, Lamghan, Udiāna και Gandhara)². Στην περιοχή αυτή ύστερα από τον Μ. Αλέξανδρο ζούσαν πολλοί Έλληνες, που αυξήθηκαν στους επόμενους αιώνες, όταν αυτή υπήχθη υπό την εξουσία των βασιλέων της Βακτρίας και της Ινδίας. Εκεί ζούσαν και οι πρόγονοι των Kafiri (άπιστοι), οι τελευταίοι από τους οποίους σήμερα είναι οι γνωστοί Kalās. Το όνομα From(o) – Fu-lin (Ρώμη) στα κινεζικά χρονικά είναι ισοδύναμο με το παλαιότερο Ta-Ch' in που ήταν η κινεζική ονομασία για τους Έλληνες. Αντίστοιχη ονομασία στα ινδικά ήταν Yavana, Yona-Yonaka (α-

1. F. Hirth, *China and the Roman Orient: Researches into their ancient and medieval relations as represented in old Chinese records*, Leipzig-Münich, Shanghai-Hongkong 1885, σ. 40 κ.ε. Chen Zhi-Qiang, «The sources of Roman-Greek world in ancient and medieval Chinese texts (1st century B.C. - 19th century A.D.)», *Ιστορικογεωγραφικά* 10 (2002-2004), σ. 278 κ.ε.

2. Μ. Κορδώσης, *Fu-lin (Phrom-Rome = Yavana - Έλληνες του Ινδικού Καυκάσου (Ινδοκούς)) και οι Αλεξάνδρειες των δυτικών και κινεζικών πηγών. Η «Τρίτη» Ρώμη*, υπό δημοσίευση. Μ. Κορδώσης, «Η Ρώμη του Ινδικού Καυκάσου και οι σχέσεις της με την ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία (Βυζάντιο)», υπό δημοσίευση σε τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Ε. Χρυσό. Οι παραπάνω εργασίες αποτελούν συνέχεια της ανακοίνωσης με τίτλο: «Fu-lin (Phrom-Rome = Yanana-Greeks) of Central Asia (Southern slopes of Hindokush)», που έγινε στο Ζ' Συνέδριο Παγκόσμιας Μεσαιωνικής Ιστορίας, στο Wu-han της Κίνας, 16-17 Οκτωβρίου 2010.

πό το Ίωνες)³. Η ταύτιση του Ta-Ch' in με τη Fu-lin στις κινεζικές πηγές, ως ονομασία του Ρωμαϊκού κράτους από την εποχή των Tang και ύστερα (7^{ος}-10^{ος} αι.), έκανε αυτόματα και την ταύτιση της Fu-lin με τους Yavana. Οι κινεζικές δηλ. πηγές καλούσαν τους Έλληνες της Ινδίας και Βακτρίας Ta-Ch' in, όπως αποκαλούσαν και τους κατοίκους του Ρωμαϊκού κράτους (ή μάλλον των ανατολικών επαρχιών του Ρωμαϊκού κράτους που γνώριζαν, με πρωτεύουσα την An-Tu = Αντιόχεια). Η ονομασία του Ρωμαϊκού κράτους, αργότερα, ως Fu-lin, επεκτάθηκε και στο Ta-Ch' in/Yavana του Ινδικού Καυκάσου, αφού οι δύο ονομασίες συνέπιπταν.

Η ονομασία αυτή Fu-lin (Ρώμη), στις νότιες υπώρειες του Ινδικού Καυκάσου και όχι αλλού, μάς οδήγησαν στην υπόθεση ότι πιθανώς την περίοδο του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα υπήρξαν εκεί ακόμη υπολείμματα ελληνόφωνων ή ακόμη ότι εκεί βρίσκονταν τα περισσότερα υπολείμματα ελληνόφωνων στην Κεντρική Ασία, δεδομένου ότι κινεζική πηγή του 661 αναφέρει και ένα άλλο Ta-Ch' in που αντιστοιχεί σε τμήμα του Djouzdjan του ΒΔ Αφγανιστάν δυτικά των Βάκτρων⁴.

Η ευρύτερη περιοχή της Καπισηνής και Gandhara (σήμερα τα εδάφη που βρίσκονται ΒΑ της Καμπούλ και στο Β. Πακιστάν), ύστερα από το τέλος των ελληνιστικών βασιλείων του Ινδικού Καυκάσου, περί τα μέσα του 1^{ου} αιώνα π.Χ., έπεσε διαδοχικά στα χέρια των Σακών, Ινδοσκυθών (Κουσάνοι), Περσών, Εφθαλιτών, Τούρκων, του χανάτου της Κεντρικής Ασίας (Δυτικοί Τούρκοι), και τέλος των Κινέζων. Οι περισσότεροι από τους λαούς αυτούς και συγκεκριμένα οι νομάδες Σάκες, Κουσάνοι, Εφθαλίτες, στηρίχθηκαν στον ελληνικό πολιτισμό σε μεγάλο βαθμό για να κυβερνήσουν. Είναι αυτοί που χρησιμοποίησαν και την ελληνική γραφή, η οποία είναι γνωστή ως Βακτριανή (από την περιοχή όπου εχρησιμοποιείτο) ή Εφθαλιτική γραφή (από τους τελευταίους που τη χρησιμοποίησαν). Σημειωτέον ότι οι Εφθαλίτες μπορεί να υπετάγησαν στους Πέρσες και Τούρκους στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, αλλά εφθαλιτικά βασίλεια, ημιανεξάρτητα ή υπαγόμενα στους Τούρκους και έπειτα στους Κινέζους, επέζησαν ως και τον 8^ο αιώνα, τουλάχιστον, προβάλλοντας μεγάλη αντίσταση εναντίον των Αράβων, που προήλαν στην Κεντρική Ασία⁵. Κράτησαν δηλ. οι Εφθαλίτες

3. M. Kordosis, «China and the Greek world. An introduction to Greek-Chinese studies with special references to the Chinese sources. I. Hellenistic-Roman-Early Byzantine period (2nd c. B.C.-6th c. A.D.)», *Ιστοριογεωγραφικά* 10 (2002-2004), σ. 197-200.

4. Μ. Κορδώσης, Fu-lin, *ό.π.*, (υπό έκδοση).

5. E. Chavannes, Documents sur les *Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux recueillis et commentés, suivis de notes additionnelles*, Paris 1900 (επανέκδ. Taipei) 1969, σ. 221-229, 242.

τα εθνικά τους χαρακτηριστικά τουλάχιστον για μερικούς αιώνες ύστερα από την υποταγή τους στους Πέρσες και Τούρκους (αργότερα μόνο στους Τούρκους και στη συνέχεια στους Κινέζους), αποτελώντας σημαντικό παράγοντα στη διαμόρφωση των εξελίξεων στην Κεντρική Ασία.

Το εφθαλιτικό βασίλειο της Kapisa και Gandhara έπεσε σε τουρκικά χέρια το 625, δηλ. δεκαετίες αργότερα απ' ό,τι τα δυτικά εδάφη. Ο τελευταίος ηγεμόνας της εφθαλιτικής δυναστείας Xingil στην Gandhara αναγνώρισε την εξουσία του T' ung Yabghu Kaghan του Τοχαρεστάν και κράτησε τον θρόνο του⁶, κατά την περίοδο, όμως του πρώτου μισού του 8^{ου} αιώνα, που μας ενδιαφέρει εδώ, στην Kapisa και Gandhara βασίλευαν μέλη της λεγόμενης δυναστείας Τουρκοσάχι (Türk shahī), σύμφωνα με τον Harmatta (και ύστερα από τον ιδρυτή της δυναστείας Barhatakin, γύρω στο 666), κατά την εξής σειρά⁷:

719/720-738: Wu-san T' ê-chin shai (σύμφωνα με τα νομίσματα, shri Tagino shaho)

738-745: Fu-lin chi-so (σύμφωνα με τα νομίσματα, Phromo Kesaro = Καίσαρ Ρώμης)

745 κ.ε.: Po-fu-chun: 745 κ.ε. (Ju-lo-li, στην Gandhara, 759-764)

Ως τα μέσα δηλ. του 8^{ου} αιώνα, η περιοχή Kapisa-Gandhara απολάμβανε μιας ειδικής ανεξαρτησίας, που, καθώς θα δούμε και παρακάτω, απέβαινε προς όφελος κυρίως του εφθαλιτικού στοιχείου.

Ήδη από τον πρώτο βασιλιά Barhatakin γίνονται αλλαγές στο βασιλικό πορτραίτο (διακοσμημένο με ημισέληνο και τρίαίνα), κάτι που δείχνει επιστροφή στην εφθαλιτική παράδοση και ανεξαρτητοποίηση από τον Yabghu του Τοχαρεστάν, ενώ νέα επιγραφή με βακτριανό (ελληνικό) αλφάβητο, *σριοτανο*, εμφανίζεται⁸.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα νομίσματα που έκοβε ο Wu-san T' ê-chin, πατέρας του Fromo Kesaro, ο οποίος αμέσως μόλις διαδέχθηκε τον πατέρα του Barhatakin πήρε τον τίτλο Khurāsān shah (βασιλιάς του Χορασάν), κάτι που εκτιμάται επίσης ως στροφή προς τις εφθαλιτικές παραδόσεις, αφού οι πιο σημαντικοί Εφθαλίτες βασιλιάδες είχαν πάρει αυτόν τον τίτλο. Τούτο βεβαίως σήμαινε μια νέα περίοδο για το βασίλειό του, πράγμα που αποτυπώνεται στα νομίσματά του. Η πρώτη

6. J. Harmatta και B.A. Litvinsky, «Tokharistan and Gandhara under Western Türk Rule (650-750)», *History of Civilizations of Central Asia*, τομ. III, *The Crossroads of Civilizations*, UNESCO Publishing 1996, τ. 3, σ. 373.

7. A.-H. Dani, B.A. Litvinsky and M.H. Zamir Safi, «Eastern Kushani, Kidarites in Gandhara and Kashmir, and later Hephthalites», UNESCO, (όπως σημ. 6), σ. 170-171.

8. J. Harmatta και B.A. Litvinsky, «Tocharistan», *ό.π.*, σ. 376.

του κοπή, τον δεύτερο χρόνο της βασιλείας του, είναι αποκλειστικά σε γραφή Pahlavi και πραγματοποιήθηκε στο γειτονικό Zabulistan, κάτι που δείχνει τις αγαθές σχέσεις των δύο βασιλείων, αλλά και ότι στο Zabulistan επικρατούσε το ιρανικό στοιχείο. Η επόμενη κοπή προέρχεται από την Gandhara με επιγραφή βακτριανή ή εφθαλιτική (σε γραφή βακτριανή, δηλ. με το ελληνικό αλφάβητο), μεσαιωνική περσική (σε γραφή Pahlavi) και σανσκριτική (σε γραφή Brahmi). Στο νόμισμα μνημονεύεται το όνομα της βασίλισσας Pinarsi, ινδικής καταγωγής, που εκτιμάται ως κίνηση προσέγγισης προς τον ινδικό πληθυσμό της Gandhara. Φαίνεται, λοιπόν, ότι στην Gandhara υπήρξε πανσπερμία φυλών, κάτι που ίσχυε για όλες τις εποχές.

Η τρίτη κοπή πραγματοποιήθηκε πάλι στην Gandhara, το 725-726, με διαφορές στον τύπο του στέμματος και στην επιγραφή που είναι γραμμένη αποκλειστικά σε βακτριανή (εφθαλιτική) γραφή και γλώσσα. Το χαρακτηριστικό της επιγραφής αυτής είναι ότι στην πίσω πλευρά του νομίσματος χρησιμοποιείται όχι μόνο ελληνική γραφή, αλλά και ελληνική γλώσσα στη χρονολογία και ίσως και στον τόπο κοπής: *ταγίνο υωρσανο ραυο/χρονο υφδ πορρασορο*⁹. Ο τόπος κοπής *πορρασορο* ταυτίζεται με την Pursavur (Purushapura), σημ. Peshavar. Η τέταρτη κοπή περιέχει επιγραφή σε βακτριανή, brahmi και Pahlavi γραφή.

Όπως συμπεραίνουν οι J. Harmatta και B. A. Litvinsky, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νομισματοκοπίας του Tegin shah αντικατοπτρίζουν την ιστορική συγκυρία και την εθνική σύνθεση της Kariisa-Gandhara: «Οι επιγραφές είναι γραμμένες σε όλες τις ενδιαφέρουσες γλώσσες της χώρας (Βακτριανή, μεσαιωνική Περσική, Σανσκριτική) και γραφές (Pahlavi, Βακτριανή, Brahmi) και το περιεχόμενό τους αναφέρεται εξίσου στις περσικές, εφθαλιτικές, τουρκικές και ινδικές παραδόσεις της βασιλικής ιδεολογίας»¹⁰. Θα μπορούσαμε εδώ να προσθέσουμε και τις ελληνικές παραδόσεις, αφού, τουλάχιστον σε μια περίπτωση είδαμε ότι περιλαμβάνεται και η χρονολόγηση σε ελληνική γλώσσα «χρόνο υφδ», ίσως και ο τόπος που κόπηκε το νόμισμα «παρρασορο». Το χρονολογικό αυτό σύστημα φαίνεται πως παρέμεινε για εκατονταετίες (από την ελληνική παρουσία στους προ Χριστού αιώνες). Δεν μπορεί κανείς μόνο από αυτό να είναι βέβαιος, αν πρόκειται και για επιβίωση ακόμη ελληνόφωνων στην περιοχή, δείχνει όμως την ύπαρξη ενός ισχυρού ελληνικού υποβάθρου, κάτι που ενισχύεται από την επιβίωση της ελληνικής γραφής, γνωστής, όπως είπαμε, ως

9. J. Harmatta και B.A. Litvinsky, «Tocharistan», (όπως σημ. 6), σ. 377.

10. J. Harmatta και B.A. Litvinsky, «Tocharistan», *ό.π.*, σ. 379.

βακτριανής ή εφθαλιτικής. Το γεγονός ότι η εφθαλιτική γραφή συνδέεται με την Gandhara, όπου γνωρίζουμε ότι ζούσαν πολλοί Έλληνες¹¹, ενισχύει την πιθανότητα να είχαν επιβιώσει ελληνόφωνοι στην περιοχή αυτή.

Η νομισματοκοπία του Fromo Kesaro συνδέεται περισσότερο με τους ύστερους Σασσανίδες και τους Άραβες διοικητές, παρά με εκείνη του πατέρα του. Οι επιγραφές των νομισμάτων του είναι γραμμένες σε γλώσσα και γραφή βακτριανή και Pahlavi (*φρομο κησαρο βαγο χοαδηο = Fromo Kesaro the Majestic Sovereign/ST hwndy [(minted in his] 6th [regnal year at] Hund)*)¹². Όμως, εκείνο που δεσπόζει στα νομίσματα του Fromo Kesaro είναι, νομίζουμε, το ίδιο το όνομά του (ή μάλλον τίτλος) που φέρουν πάνω του, «Καίσαρ της Ρώμης», το οποίο και τον συνδέει, τουλάχιστον έμμεσα, με τον Βυζαντινό αυτοκράτορα. Όπως δηλ. ο πατέρας του Fromo Kesaro πήρε τον τίτλο *Khurāsān shah* (βασιλιάς του Χορασάν), στρεφόμενος προς την εφθαλιτική παράδοση, έτσι και ο Fromo Kesaro, παίρνοντας τον τίτλο αυτό, στρεφόταν προς την παλιότερη ελληνική παράδοση αλλά και προς το σύγχρονο Βυζάντιο. Πράγματι, ενώ οι Εφθαλίτες στην εποχή αυτή αποτελούσαν βασιλεία ή πριγκιπάτα υπό ξένη κυριαρχία, βόρεια του Ινδοκού, υπήρχε στη Δύση η ανεξάρτητη Fu-lin, της οποίας ο ηγεμόνας ήταν ο πρωταγωνιστής στον αγώνα εναντίον των Αράβων. Το όνομα της Fu-lin (Ρώμη) ήταν φημισμένο και τιμητικό και ο νέος Τούρκος ηγεμόνας το ε γνώριζε καλά. Σημειώνουμε, ότι ο ηγεμόνας της Karisa πρέπει να πίστευε ότι είχε το δικαίωμα να πάρει τον τίτλο του καίσαρα της Ρώμης, όχι μόνο γιατί η Fu-lin/Ρώμη ήταν, τουλάχιστο παλιότερα, μία από τις ονομασίες τμήματος το βασιλείου του, αλλά και γιατί ο τίτλος του καίσαρα, από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες είχε συνδεθεί, από την βουδιστική παράδοση, με τον ηγεμόνα των Yavana (Ελλήνων), που έκαναν επιδρομές στην Ινδία, από Βορρά, δηλ. από την περιοχή της Karisa και των υπωρειών του Ινδικού Καυκάσου¹³.

Νομίζω, ότι για να καταλάβουμε καλύτερα την κατάσταση που επικρατούσε, πρέπει να αναφερθούμε στο γεγονός της αλλαγής αυτήν

11. W.W Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, εκδ. F. Holt, Chicago 1984, σ. 100, 106, 137, 162-163, 168, 170, 180, 229, 233, 520, σ. A.K. Narain, *The Indo-Greeks*, Oxford 1957, σ. 57-60, 77-79, 103-105, 147-150, 161-164. G. Woodcock, *The Greeks in India*, London 1966, σ. 39-43, 51-52, 105-106, 123-127, 132-133, 164 κ.ε.

12. J. Harmatta και B.A. Litvinsky, «Tocharistan», (όπως σημ. 6), σ. 380.

13. S. Kordosis, «Arab advance along the southern part of the silk route. Gesar Phrom and Fu-lin of the Chinese sources», *International Symposium on the Historical Relations between Arabia, the Greek and Byzantine World*, Riyadh 6-10/12/2010 (υπό έκδοση).

την εποχή του ονόματος της Νεστοριανής Εκκλησίας στην Κίνα από Ρο-sseu (Περσική), σε Ta-Ch' in (Ρωμαϊκή)¹⁴. Η αλλαγή αυτή είναι τιμητική για το Βυζάντιο, ως κράτος που είχε αναλάβει υπέρτατο αγώνα κατά των Αράβων, αλλά απέβλεπε και σε προτροπή προς συνέχιση του αγώνα αυτού, δεδομένου ότι οι Κινέζοι είχαν κάθε συμφέρον για τούτο. Η τακτική αυτή εκφράζει το αποκορύφωμα της σινοβυζαντινής συνεργασίας, περίπου από το 740 ως το 745, εποχή που συμπίπτει με τη βασιλεία του Fromo Kesaro, αν και οι σινοβυζαντινές σχέσεις, τουλάχιστον από το 719 (έτος δύο βυζαντινών πρεσβειών στην Κίνα) ήταν πολύ καλές¹⁵. Πιστεύω ότι το ίδιο συνέβαινε και με τα ημιανεξάρτητα κράτη της Κ. Ασίας, όπου η θέληση για αγώνα εναντίον των Αράβων ήταν ισχυρή. Το Βυζάντιο εξ άλλου, είχε καλές σχέσεις με το Τοχαρεστάν, χώρα που αποτελούσε σύνδεσμο μεταξύ Κίνας και Βυζαντίου, όπου έδρευε ο Τούρκος Jabgou.

Το Τοχαρεστάν συμμετείχε πρώτο ή και οργάνωνε τον αντιαραβικό αγώνα στην Κ. Ασία. Στο πλαίσιο αυτό συμμετείχε στον αγώνα και ο Tegin shah της Karisa, ο οποίος ακολουθούσε την εφθαλιτική παράδοση της σκληρής αντίστασης εναντίον των Αράβων. Όμως η περίοδος της πλήρους συνεννοήσεως για έναν οργανωμένο αντιαραβικό αγώνα όλων των δυνάμεων σε Ανατολή και Δύση πρέπει να άρχισε λίγο πριν ο Fromo Kesaro ανέβει στο θρόνο και να διήρκεσε λίγα χρόνια μετά το 845, δηλ. να κράτησε περίπου όσο η βασιλεία του ή λίγο παραπάνω. Το 740 κερδήθηκε από τους Βυζαντινούς η περιφανής νίκη εναντίον των Αράβων στο Ακροϊνό της Μ. Ασίας και το αντιαραβικό αγωνιστικό πνεύμα επικρατούσε σε Ανατολή και Δύση. Είναι, επομένως, πιθανότερο ο βασιλιάς της Karisa να υιοθέτησε τον τίτλο Καίσαρα της Ρώμης λίγο πριν ανέβει στο θρόνο, μέσα σε αυτό το κλίμα της αντίστασης κατά των Αράβων.

Η υιοθέτηση του τίτλου έδινε στον ηγεμόνα της Karisa κύρος, γιατί θα έφερε ακριβώς τον ίδιο τίτλο με τον αυτοκράτορα της θρυλικής Fu-lin, όμως το θέμα είναι πιο σύνθετο. Στα νομίσματά του ο Fromo Kesaro δεν αναγράφει το όνομά του, όπως και ο παππούς του Barhatakin¹⁶, αλλά μόνο τον τίτλο του. Από την άλλη πλευρά, στην υιοθέτηση του τίτλου του έπραξε ανάλογα με τον πατέρα του. Όπως είδα-

14. M. Kordosis, *T'ang China, the Chinese Nestorian Church and «Heretical» Byzantium (A.D. 618-845)*, Ioannina 2008, σ. 267 κ.ε.

15. M. Kordosis, *T'ang China, ό.π.*, σ. 243 κ.ε.

16. J. Harmatta και Β.Α. Litvinsky, «Tocharistan», (όπως σημ. 6), σ. 376. Σύμφωνα με τον Al-Biruni ο Barhatakin πήρε τον τίτλο «Sahiya of Kabul», όταν ανέβηκε στην εξουσία. Έτσι απλώς θα ήταν γνωστός ως «ο σάχης».

με, ο Wu-san Tegin πήρε τον τίτλο Khurāsān shah (βασιλιάς του Χορασάν) γυρνώντας στην εφθαλιτική παράδοση, αφού τον τίτλο αυτό είχαν παλαιότερα μεγάλοι Εφθαλίτες βασιλιάδες. Παίρνοντας ο γιος του τον τίτλο Καίσαρ της Fu-lin (Ρώμης), όντας η Fu-lin περιοχή του βασιλείου του, επιστρέφει αυτόματα, όπως ήδη αναφέραμε, στην ελληνική-βυζαντινή παράδοση (όπως είδαμε, με τη σύγχρονη ονομασία Fu-lin/Fromo-Ρώμη και όχι την παλαιότερη Ta-Ch'in-Yavana). Τούτο δεν τον συνδέει μόνο με το μακρινό Βυζάντιο, αλλά τον συνδέει άμεσα με τους κατοίκους της Ρώμης-Yavana της χώρας του, μέσα στους οποίους ήταν οι φιλοπόλεμοι πρόγονοι των Kafiri και άλλα ορεσίβια φύλα, των οποίων ασφαλώς ζητεί τη συστράτευση. Γνωρίζουμε ότι το ίδιο ζητούσε και η Κίνα μισό περίπου αιώνα πριν, όταν έστειλε στη Fu-lin τον A-luo-han, Πέρση πρίγκιπα, ο οποίος έφθασε στη «Ρώμη» του Ινδικού Καυκάσου, για να πάρει με το μέρος του τους ανυπότακτους κατοίκους της ίδιας ή της γύρω περιοχής, με σκοπό να τους χρησιμοποιήσει, πιθανότατα, κατά των Αράβων. Τούτο είναι γνωστό από κινεζική επιγραφή του 710¹⁷, της μόνης που μνημονεύει τη «Ρώμη» του Ινδικού Καυκάσου ως χώρα.

Το γεγονός ότι ο ηγεμόνας της Kapisa έφερε στα νομίσματά του μόνο τον τίτλο Fromo Kesaro κάνει φανερό τη σημασία που απέδιδε σ' αυτόν ο ίδιος, γι' αυτό και επανερχόμαστε στο θέμα. Ο πατέρας του πήρε τον τίτλο Σάχης του Χορασάν και βεβαίως όχι της Περσίας. Ο Fromo Kesaro όμως έφερε εκείνον της Ρώμης. Η διπλή σημασία του τίτλου ήταν φανερή: Καίσαρ της «Ρώμης» του Καυκάσου, αλλά συγχρόνως και άξιος μιμητής του καίσαρα της κυρίως Ρώμης. Πράγματι, ο αγώνας κατά των Αράβων ήταν ο κύριος σκοπός του. Έκανε τα πάντα για να είναι νικηφόρος και καθώς φαίνεται το πέτυχε απόλυτα. Πολύ ενδιαφέρον απ' αυτή την πλευρά είναι το γεγονός ότι οι νίκες του έχουν απαθανατιστεί σε κοπές νομισμάτων. Πρόκειται για νομίσματα μερικών Αράβων διοικητών, που επεσήμανε ο Humbach, και που περιέχουν στα βακτριανά την επιγραφή: *φρομο κησαρο βαγο χοαδηο κιδο βο τατικανο χοργο οδο σασο βοσαβαγο ατο ι μο βο γαινδο*, που σημαίνει: «ο Fromo Kesaro, ο μεγαλειώδης μονάρχης, που νίκησε τους Άραβες και (τους) επέβαλε φόρο. Έτσι αυτοί του έστειλαν»¹⁸. Αναγκάστηκαν δηλ. οι Άραβες να γράφουν πάνω στα νομίσματα, που συμφωνήθηκε να δίνουν, το γεγονός της ήττας τους και την υποχρέωσή τους να στέλνουν τα λύτρα. Το γεγονός ότι γράφτηκε στα βακτρια-

17. A. Forte, «On the so-called Abraham of Persia. A case of mistaken identity». Paul Pelliot, *L'Inscription Nestorienne de Si-Ngan-Fou*, Kyoto, Paris 1996, σ. 375 κ.ε.

18. J. Harmatta και B.A. Litvinsky, «Tocharistan», *ό.π.*, σ. 382.

νά κάνει φανερό ότι τα νομίσματα χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο προπαγάνδας μέσα στη χώρα του Fromo Kesaro αλλά και εκτός αυτής, βόρεια και νότια του Ινδικού Καυκάσου (Ινδοκούς). Φαίνεται πως η βακτριανή ήταν η κυριότερη γλώσσα των κατοίκων του βασιλείου του, αλλά και των κατοίκων βόρεια του Ινδοκούς. Η χρήση της ευνοούσε κυρίως το εφθαλιτικό στοιχείο του κράτους του.

Ύστερα από όσα αναφέραμε ως εδώ, πρέπει να ασχοληθούμε με το ερώτημα, αν στη Fu-lin της ευρύτερης περιοχής της Karisa ζούσαν την εποχή αυτή ελληνόφωνοι, έστω δίγλωσσοι. Όπως είδαμε παραπάνω, τα ελληνικά δεν συμπεριλαμβάνονταν στις επιγραφές των νομισμάτων που εξέδωσαν οι Τουρκοσάχι ηγεμόνες της Karisa, εκτός από μία περίπτωση στη μία όψη νομίσματος, που αναφέρεται στη χρονολογία και ίσως στον τόπο κοπής, εφθαλιτικής (βακτριανής, με ελληνικό αλφάβητο) επιγραφής. Στην περίπτωση αυτή όμως, δεν μπορεί να μιλάμε με βεβαιότητα για χρήση της ελληνικής γλώσσας, επειδή είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για κατάλοιπο, που επιβίωσε ως τον όγδοο αιώνα. Για παρόμοια επιβίωση θα μπορούσαμε να μιλήσουμε και για νομίσματα που βρέθηκαν σε βουδιστικό μοναστήρι στην κοιλάδα του Ghorband, στο δρόμο για τη Bamīyān, της ίδιας περίπου εποχής, ένα από τα οποία φέρει την επιγραφή *τριόβολο*¹⁹, αν και πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν είναι ακριβώς η ίδια περίπτωση και ότι και εδώ κατά την αρχαιότητα υπήρχαν ελληνικές εγκαταστάσεις και έτσι δεν μπορεί να αποκλειστεί η ύπαρξη ελληνοφώνων.

Στη Fu-lin των νότιων υπωρειών του Ινδικού Καυκάσου, όπως ήδη αναφέραμε, ζούσαν οι αργότερα γνωστοί στους μουσουλμάνους Kafiri, δηλαδή άπιστοι, πιθανότατα ειδωλολάτρες. Αυτοί ως τα τελευταία χρόνια ήταν πολεμικότατοι και ανυπότακτοι, ως ότου ο εμίρης της Καμπούλ τους εξισλάμισε με τη βία (τέλος 19^{ου} αιώνα), μετατρέποντας το Kafiristan σε Nouristan (περιοχή φωτισμένων). Από τον εξισλαμισμό γλύτωσε μικρό μέρος των Kafiri, όπου οι σημερινοί Kalās, επειδή ανήκαν σε πακιστανικό έδαφος. Για τους Kafiri, έχουν γραφεί πολλά, για το ανοιχτόχρωμο δέρμα τους (πολλοί από αυτούς είναι ξανθοί), για την ενδυμασία τους (ο σκούφος τους συγκρίνεται με τη μακεδονική καυσία), για την αγάπη τους στο κρασί²⁰, την αρχιτεκτονική τους, όπου κάνουν εντύπωση τα σκαλίσματα σε ξύλο, τις διονυσιακές τους τελετές, τη θέση της γυναίκας, που δεν έχει καμία σχέση με τους περιορισμούς των μουσουλμάνων γυναικών, τα έθιμά τους,

19. R. Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, Le Caire, 1948, σ. 31.

20. Ε. Βρανόπουλος, *Οδοιπορικό στο Πακιστάν. Στα ίχνη του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Αθήνα 1992, σ. 44 κ.ε.

θηρσκευτικά ή μη, που θυμίζουν αρχαία Ελλάδα κλπ. Έτσι έλκυσαν την προσοχή των Δυτικών, ιδιαίτερα των Άγγλων που είχαν κατακτήσει ένα τμήμα τους²¹.

Μερικοί πίστευαν ότι πρόκειται για Χριστιανούς ή Ιουδαίους και άλλοι για απόγονους των στρατιωτών του Μ. Αλεξάνδρου, πράγμα που δικαιολογούσε τα ευρωπαϊκά τους χαρακτηριστικά. Όμως ύστερα από έρευνες αποδείχθηκε ότι δεν μιλούν ελληνικά. Πάντως ο Fox επισημαίνει το γεγονός ότι μόνο οι Kafiri βάζουν τα σώματα των νεκρών σε ξύλινες λάρνακες, εκθέτοντάς τα στην ύπαιθρο και αναφέρει το επεισόδιο με τους Μακεδόνες του Αλεξάνδρου, έξω από τη Νύσα, όταν άναψαν φωτιές, για να ζεσταθούν και αφαιρούσαν ξύλα από τους τάφους των νεκρών²². Το επεισόδιο αναφέρει ο Curtius και δείχνει ότι πρόκειται για τους προγόνους των Kafiri²³. Όσο για τη Νύσα, οι ιστορικοί του Μ. Αλεξάνδρου ασχολούνται πολύ με αυτήν αναφέροντάς την ως κτίσμα του Διονύσου, όταν εξεστράτευσε στην Ινδία. Ως απόδειξη τούτου μνημονεύεται η ύπαρξη του κοντινού όρους Μηρός, όπου μόνον φύτρωνε ο κισσός απ' όλη την Ινδική²⁴. Πολλοί ερευνητές σήμερα δέχονται ότι η Νύσα ήταν ελληνική πόλη (ίσως από Έλληνες που μετέφεραν οι Πέρσες ή που είχαν φθάσει εκεί για εμπορικούς λόγους)²⁵. Η ύπαρξη διονυσιακών στοιχείων μάς κάνει να τους θεωρήσουμε, τουλάχιστο, ως προγόνους των Kafiri, κάτι που ενισχύεται από την παραπάνω πληροφορία του Curtius.

Γλωσσολογικές και εθνολογικές μελέτες έχουν αποδείξει ότι στην εν λόγω περιοχή μιλιέται μία ομάδα από γλώσσες *Dardic* και άλλη μία από *Kafiri* που καλείται επίσης *Nuristani*. Τα ιδιώματα *Dardic* (*Shina, Indus, Kohistani, Khowar, Kalasha, Pashai, Tirahī*) «απομονώθηκαν από τα Ινδικά, πριν από την εμφάνιση των πρακρικών και *Kafiri* (*Kati, Waigali, Ashkun, Prasun*) γλωσσών. Έτσι στην Ινδική υποήπειρο, από το δεύτερο μισό της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. υπήρχαν ομάδες από «Ινδικές», *dardic* και *kafiri* διαλέκτους, που ανήκαν στην Ινδοευρωπαϊκή γλώσσα. Γενετική σχέση μεταξύ των *Indo-dardic, Kafiri* και Ιρανικών γλωσσών σημαίνει ότι σχημάτιζαν ένα κοινό σύστημα επικοινωνίας (μια γλωσσολογική ομάδα με άλλους όρους), σε προ-

21. R. L. Fox, *Alexander the Great*, Penguin Books, London 1987, σ. 341.

22. R. L. Fox, *Alexander*, ό.π., σ. 342.

23. Quintus Curtius, *History of Alexander*, VIII, x, 7 κ.ε.

24. Flavii Arriani, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, V, 1, 1 κ.ε.

25. A. K. Narain, *The Indo-Greeks*, ό.π., σ. 2 κ.ε.

γενέστερη εποχή»²⁶. Από τις παραπάνω φυλές αυτοί που μιλούσαν την ομάδα Dardic συναντούνται και σε ελληνικές πηγές, όπως στον Πτολεμαίο, όπου ονομάζονται «Δαράδραι» και τοποθετούνται κάτω από τις πηγές του Ινδού²⁷.

Η μη ύπαρξη κατοίκων στην περιοχή που να μιλούν γλώσσα προερχόμενη από τα ελληνικά δεν σημαίνει ότι δεν είχαν ζήσει εκεί παλαιότερα Έλληνες. Είναι γνωστό ότι δεν είναι ασυνήθιστο μια φυλή να διαδέχεται την άλλη στα ίδια εδάφη. Έτσι υποστηρίζεται ότι οι κάτοικοι του σημερινού Β. Πακιστάν που ζουν στην περιοχή των ποταμών Hunza και Vershikum –αριθμούν περίπου 40.000 μέλη και μιλούν τη γλώσσα Burushaski (δεν ανήκει ούτε στην ινδοευρωπαϊκή ούτε στη σινοθιβετιανή ούτε στην αλταϊκή), μια πλούσια και από τις πιο παλιές γλώσσες της περιοχής– παλιότερα ζούσαν και σε περιοχές, όπου μιλούσαν γλώσσες της ομάδας Dardic²⁸.

Η ύπαρξη ελληνόφωνων στην ευρύτερη περιοχή της Karisa-Gandhara αποδεικνύεται όχι μόνο από αρχαιολογικά δεδομένα (κατάλοιπα στην κοιλάδα Swat), αλλά και γιατί οι Έλληνες (Yona-Yonaka) αναφέρονται από πολύ παλιά ως ξεχωριστή εθνότητα, συνήθως με τους Kambojas και Gandharas²⁹, έχοντας ως κέντρο την ελληνική πόλη Αλεξάνδρεια του Καυκάσου. Οι νότιες υπώρειες του Ινδικού Καυκάσου ήταν η περιοχή, όπου ο Μ. Αλέξανδρος επέμενε περισσότερο για την κατάκτησή της, επειδή ήθελε να μην αποκοπεί η επικοινωνία με την Ινδία από τα πολεμικά φύλα των Ασπασίων, Γουραίων και Ασσακητών, όταν ο ίδιος θα βρισκόταν ανατολικά του Ινδού. Έτσι, όχι μόνο κατέλαβε όλες τις πόλεις και τα φρούριά τους, αλλά επιπλέον έχτισε νέες πόλεις και άφησε πολλές φρουρές³⁰. Είναι βέβαιο λοιπόν, ότι σε ολόκληρη την ορεινή αυτή περιοχή ζούσαν (σε μερικά μάλιστα σημεία πυκνά) Έλληνες και ελληνόφωνοι, που σιγά-σιγά αφομοιώθηκαν από τα ντόπια φύλα, άντεξαν όμως για αιώνες. Τα περισσότερα ίσως από αυτά τα φύλα προϋπήρχαν των ελληνικών εγκαταστάσεων, αν και δεν είναι με βεβαιότητα γνωστό πού ακριβώς είχαν εγκατασταθεί αυτά. Δεν αποκλείεται μερικά από αυτά να ζούσαν την εποχή αυτή σε

26. J. Harmatta, «The emergence of the Indo-Iranians: The Indo-Iranian languages», *History of Civilization of Central Asia*, τομ. 1, *The Dawn of Civilization*, UNESCO Publishing, 1992, *Earliest Times to 700 B.C.*, σ. 357-358. J. Harmatta και B.A. Litvinsky, «Tocharistan», *ό.π.*, σ. 385.

27. Πτολεμαίου, *Γεωγραφία* VII, 1, 42.

28. J. Harmatta και B.A. Litvinsky, «Tocharistan», *ό.π.*, σ. 385.

29. R. Mookerzi, *Asoka*, Delhi 1989 (1^η έκδοση London 1928), σ. 140.

30. Flavii Arriani, Αλεξάνδρου Ανάβασις, V, 1, 1 κ.ε. Quintus Curtius, *ό.π.*, VIII, ix 1 κ.ε.

γειτονικές περιοχές και να εγκαταστάθηκαν αργότερα στα εδάφη όπου τα βρίσκουμε σήμερα.

Ένα παράλληλο φαινόμενο με τις εγκαταστάσεις Ελλήνων και ελληνόφωνων στις υπώρειες του Ινδικού Καυκάσου, ήταν οι σλαβικές εγκαταστάσεις στον ελλαδικό χώρο. Σε μερικά σημεία, κυρίως στα ορεινά, ήταν πολύ πυκνές, αλλά αργότερα εξαφανίσθηκαν καλυπτόμενες γλωσσικά από την προϋπάρχουσα ελληνική γλώσσα. Φαίνεται πως παρόμοια ήταν και η μοίρα των ελληνόφωνων των νότιων υπωρειών του Ινδικού Καυκάσου, αν και άντεξαν περισσότερο από άλλους θύλακες, όχι μόνο γιατί είχε γίνει ευρύς αποικισμός, αλλά και γιατί, όπως έχει γίνει παραδεκτό, στις απρόσιτες αυτές περιοχές πρέπει να κατέφυγαν και πολλοί άλλοι ελληνόφωνοι, όταν η ελληνική εξουσία στη Βακτρία και Ινδία κατελύθη. Οι ομοιότητες που παρατηρούνται ανάμεσα στη θρησκεία και τα έθιμα των Καλάς και στα αρχαιοελληνικά, καθώς και ομοιότητες στη γλώσσα³¹ (μολονότι πολλές λέξεις προέρχονται από το κοινό ινδοευρωπαϊκό υπόβαθρο) δείχνουν αμοιβαίο επηρεασμό και επομένως πυκνή εγκατάσταση ελληνόφωνων πληθυσμών. Τούτο πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο.

Το ζητούμενο τώρα είναι, αν η Fu-lin/Yavana των νότιων υπωρειών του Ινδικού Καυκάσου, τον 7^ο και 8^ο αιώνα, που μαρτυρείται στις πηγές, εξακολουθούσε να επιζεί ως τοπωνύμιο που επιβίωσε ή αν στην περιοχή αυτή ζούσαν ακόμη ως τον 8^ο αιώνα ελληνόφωνοι. Το γεγονός ότι προς το τέλος του 8^{ου} αιώνα ο ηγεμόνας της Kanauj, στη γειτονική Βόρεια Ινδία, ανάμεσα στους άλλους καλεσμένους σε τελετή, κυρίως γείτονές του, κάλεσε και τους ηγεμόνες της χώρας Yavana και της γειτονικής Gandhara³², μας κάνει να κλίνουμε προς το δεύτερο, την ύπαρξη δηλ. και ελληνόφωνων δίγλωσσων, γιατί διαφορετικά δεν θα εξηγείτο, γιατί αυτό το κράτος ή πριγκιπάτο εξακολουθεί να έχει την ονομασία Yavana, όταν γνωρίζουμε ότι οι ελληνικές εγκαταστάσεις ήταν πολύ ευρύτερες και κυρίως, γιατί το πριγκιπάτο αυτό κληρονόμησε το ένδοξο όνομα της Ρώμης (όταν γνωρίζουμε ότι την ίδια περίπου εποχή υπήρξε και άλλο Ta-Ch' in βόρεια του Ινδοκούς) και διεφύλαξε ορισμένες ελληνικές παραδόσεις που αναβίωναν, όταν το απαιτούσαν οι περιστάσεις και η σύμπνοια με τη Ρώμη της Δύσης. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούμαστε, αν επαναφέρουμε στη μνήμη μας και τον τύπο του νομίσματος με την ελληνική χρονολογία και ίσως και την πόλη του νομισματοκοπείου— κόπηκε στην Gandhara,

31. Ο. Ηλιανός, *Τα παιδιά του Μεγαλέξανδρου*, Αθήνα 1989, σ.60 κ.ε., 67.

32. A. K. Majumdar, *Concise history of ancient India*, τομ. 1, Political history, Delhi 1977, σ. 327.

την υιοθέτηση του τίτλου του καίσαρα από τον νέο ηγεμόνα της Καρίσα, σε μια δεδομένη στιγμή κλπ.

Το δεύτερο δηλ. μισό του 8^{ου} αιώνα υπήρξε εδαφικό τμήμα στις νότιες υπώρειες του Ινδικού Καυκάσου που ως κράτος εκαλείτο Υαβανα και κατ' επέκταση Fu-lin. Το κράτος ή πριγκιπάτο αυτό, Fu-lin/Ρώμη, πιθανώς, ως δεύτερη ονομασία (της οποίας το εναλλακτικό όνομα Ta-Ch' in, δηλ. Υαβανα-Υονα, χαρακτήριζε την περιοχή της Καρίσα ή Αλεξάνδρειας του Καυκάσου από πολύ παλιά) ή ονομασία τμήματος του κράτους της Καρίσα, περιλάμβανε, καθώς φαίνεται, τα τελευταία υπολείμματα των ελληνόφωνων της παλιάς ευρύτερης περιοχής της Βακτρίας και ΒΔ Ινδίας και δεν ήταν πολύ εκτεταμένο. Αν ληφθεί υπόψη, ότι στην Ινδική πηγή μαζί με την περιοχή Υαβανα αναφέρεται και η Gandhara ανάμεσα στις χώρες που έστειλαν αντιπροσωπεία στην Καναυί, συμπεραίνουμε πως η Gandhara δεν περιλαμβανόταν στη Fu-lin, αν και γνωρίζουμε ότι στην αρχαιότητα ζούσαν εκεί πολλοί Έλληνες, με κέντρο την πόλη Πευκολαϊτίδα (Pushkalavati)³³. Επομένως, το πιθανότερο είναι η Fu-lin (Ρώμη) ή Υαβανα και επομένως και οι τελευταίοι ελληνόφωνοι να περιλάμβανε την Καπισηνή και τις νότιες υπώρειες του Ινδικού Καυκάσου, όπου ζούσαν και οι Kafiri. Εδώ υπήρξε η τελευταία περιοχή ή χώρα Υαβανα-Ta-Ch' in (Fu-lin), αν θέλουμε να μεταφράσουμε Ελλάδα-Ρώμη, τουλάχιστον 11 αιώνες ύστερα από την άφιξη του Μ. Αλεξάνδρου. Η Gandhara ήταν σημείο συναντήσεως πολλών λαών (Ινδών, Ελλήνων, Ιρανών κλπ.) και είναι ευνόητο, γιατί εκεί αναπτύχθηκε η ινδοελληνική ομώνυμη τέχνη. Είναι πολύ πιθανό να επιζούσαν ακόμη και ελληνόφωνοι εκεί ή βορειότερα στην κοιλάδα Swat ή ακόμη βορειότερα στους πρόποδες του Ινδοκούς, όπου η περιοχή της Chitral με τους Kalás.

33. Για την σημαντική αυτή πόλη, βλ. W.W. Tarn, *The Greeks*, ό.π., σ. 237-238, 240, 469. Α. Κ. Narain, *The Indo-Greeks*, ό.π., σ. 92. Ο. Bopearachchi, *Mannaies Gréco-Bactriennes et Indogrecques. Catalogue raisonné*, Paris 1991, σ. 119, 128, 131, 136, 140.

Michael Kordosis

«Rome» of Hindokush and its Inhabitants in the First Half of the 8th Century. The Greek-Byzantine Tradition

Abstract

The Chinese sources mention the western country Fu-lin (Rome), which is identified with Byzantium, but they also mention another Fu-lin in Central Asia, which must be identified with Kapisa (the region east of Kabul), where many Greeks lived in ancient times.

Some years after the middle of the seventh century, the region of Kapisa was under the power of the so-called Turkoshahi dynasty. The coins of the two first kings of the dynasty bear some symbols, which indicate a return to Hephthalite traditions, i.e. a clear declaration of independence from the Turk Yabghu of Tocharistan. The return to Hephthalite tradition also shows the title of Khurāsān shah (King of Khurasan), taken by Tegin shah (son of Barhatakin, founder of the dynasty). The Turko-shahi Kings used in their coinage three scripts: Pahlavi, Brahmi and Bactrian or Hephthalite. The last script used the Greek alphabet.

In the coinage, languages in use were usually the Bactrian (or Hephthalite - an eastern Iranian language), Middle Persian and Sanskrit, but at least in an issue, which was struck in Gandhara (where many Greeks lived in ancient times) in Bactrian (Greek) script and language by the King Tegin shah, a part of the legend (chronology and perhaps the city where the coin was minted) is written in Greek language. This shows a return to the Greek tradition. A returning to the Greek-byzantine tradition is also shown by the use of the title Fromo Kesaro (Caesar of Rome) by Tegin shah's son. Like the Byzantine Emperor, Fromo Kesaro was a sworn enemy of the Arabs. Possibly, the returning to the Greek tradition was not only due to historical reasons after the appearance of the Arabs, but also to the existence of some Greek speaking people, mainly in the high valleys of Hindokush (Indian Caucasus), where in modern times the Kafirs lived.

ΛΕΥΚΗ